

УДК 81'44

О. О. Шевчук,
викладач

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена опису концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ шляхом аналізу його ознак в англійській, українській та російській мовах. Розглядаються як ядерні ознаки зазначеного концепту, які реалізуються завдяки тричленній опозиції в англійській (town, city, village) та російській мовах (город, село, деревня) і двочленній в українській (місто, село), так і периферійні ознаки.

Наше дослідження присвячене опису структурної організації концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ в англійській, українській та російській мовах.

Метою дослідження є виявлення ядерних та периферійних ознак зазначеного концепту, а також його історичного та активного шару в аналізованих мовах.

В основу структури концепту покладені різноманітні ментальні репрезентації, ідеалізовані когнітивні моделі: пропозиції, схеми, фреймові мережі, сценарії, ментальні простори [1: 416].

Вважається, що концепт має сіткову структуру і складається з мережі структурованих концептуальних сфер (доменів), асоціатів вербальної сітки [2: 251]. Структура концепту може бути представлена у вигляді рівневої моделі або кількох шарів: смислового та вербального або смислового, образно-асоціативного та предметно-почуттєвого. Ю. Степанов, демонструючи історичну мінливість концепту, виокремив у його структурі етимологічний шар, який є основою концепту; історичний шар, що сформувався протягом розвитку концепту, й активний шар, який є актуальним для сучасного стану [3: 44].

Альтернативною позицією розгляду концепту є дифузність, розпливчастість його структури. У цьому випадку вважають, що концептуальні ознаки перетікають і переливаються усередині концепту, а сам концепт не має ні чітких абрисів і меж, ні жорсткої послідовності шарів. Взаємне розташування останніх є індивідуальним і залежить від умов формування концепту в кожній особистості [4: 5].

Незалежно від типу концептів у кожного з них виділяють базовий шар, який вичерпує зміст концепту, що відображає конкретні відчуття і уявлення, або представлений у свідомості примітивно мислячих індивідів. У складніших концептах додаткові когнітивні ознаки нашаровуються на базовий образ. Ознаки, яких може бути багато, утворюють відносно автономні концептуальні (когнітивні) шари і нашаровуються від конкретнішого шару до більш абстрактнішого [5: 58].

Когнітивні шари, у свою чергу, відображають певний результат пізнання зовнішнього світу. Сукупність базового шару і додаткових когнітивних ознак складають об'єм концепту і визначають його структуру. При цьому, базовий когнітивний шар з чуттєво-образним ядром наявний у кожного концепту, в той час як багаточисельні когнітивні шари можуть бути відсутніми в концепті. Відповідно виділяють три структурних типи концептів: однорівневі, багаторівневі і сегментні [5: 59].

Однорівневий концепт включає лише чуттєве ядро, фактично, лише один базовий шар. До таких концептів належать наочні образи, та деякі концепти-уявлення. Багаторівневий концепт включає декілька когнітивних шарів, які є різними за рівнем абстракції та послідовно нашаровуються на базовий шар. Сегментний концепт являє собою базовий чуттєвий шар, оточений декількома сегментами, рівноправними за мірою абстракції.

У той же час, більшість дослідників обстоюють польову модель концепту, яка містить ядро та периферію [4]. Ядерна зона нерідко ототожнюється зі значенням відповідної ключової лексики, з поняттям, яке постає у вигляді семного набору ключового слова; з образом предмета чи явища або ієрархічною схемою категоризації; із відносно істинною, несуперечливою інформацією, сформованою мережею пропозиційних структур [1: 417]. Периферія концепту може бути представлена по-різному, а саме: дистрибуцією ключового слова, асоціативними зв'язками з іншими концептами, поглибленою інформацією, суб'єктивними досвідними знаннями або конотативними елементами.

Концепт НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ, який є предметом нашого дослідження, відноситься до складних, оскільки представлений словосполученням у мовах, що зіставляються.

Дослідження польової структури концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ дозволяє виділити опозицію ядро – периферія та проаналізувати його ядерні та навіколоядерні характеристики як найсуттєвіші, на відміну від ознак периферійних.

У сучасній англійській мові ядерні та навіколоядерні ознаки зазначеного концепту актуалізуються завдяки тричленній опозиції: *town, city, village*, яка у термінах Ю. Степанова актуалізує активний шар концепту.

Аналіз словникових дефініцій лексики *city* дозволив виділити наступні основні змістові ознаки: *city is a large town, in particular (Brit.); a town created a city by charter and containing a cathedral* [6: 255]. Таким чином, значення слова *city* пояснюється за допомогою лексики *town* із актуалізацією сем 'тип поселення' (*town*), 'розмір' (*large*), 'тип управління' (*charter*) та 'релігійний центр' (*containing a cathedral*).

© Шевчук О. О., 2010

Аналіз словникових дефініцій лексеми *town* дозволив виявити основні змістові ознаки: *town is a settlement larger than a village and generally smaller than a city, with defined boundaries and local government* [6: 1566]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*settlement*), сему 'розмір' – більше ніж село (*larger than a village*), сему 'наявність меж' (*with defined boundaries*) та сему 'вид управління' (*local government*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *village* дозволив виділити наступні основні змістові ознаки: *village is a settlement in a rural area, larger than a hamlet and smaller than a town* [6: 1642]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*settlement*), сему 'розташування' (*in a rural area*) та сему 'розмір' (*larger than a hamlet and smaller than a town*). Як бачимо з визначення, сема 'розмір' вводиться шляхом порівняння з двома іншими об'єктами *hamlet* та *town*.

Периферійні ознаки зазначеного концепту в сучасній англійській мові актуалізуються завдяки чотиричленній опозиції: *settlement, township, townland, hamlet*.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *settlement* дозволив виділити основні змістові ознаки: *a place where people establish a community* [6: 1338]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'простір' (*a place*), 'діяч' (*people*), сему створення (*establish*) та сему 'громада' (*community*), що у свою чергу розпадається на семми 'група людей' (*a group of people*), 'спільне проживання' (*living together*), 'місце проживання' (*in one place*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *township* дозволив виділити основні змістові ознаки: *a manor or parish as a territorial division* [6: 1566] та зробити висновок, що зазначена лексема актуалізує історичний шар концепту. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'територіальний поділ' (*territorial division*), 'парафія' (*parish*), 'маєток' (*manor*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *townland* дозволив виділити основні змістові ознаки: *a territorial division of land; a township* [7]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'територіальний поділ' (*a territorial division*), сему 'земля' (*land*), крім того лексема пояснюється через значення слова *township*.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *hamlet*, яка актуалізує історичний шар концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ, дозволив виділити основні змістові ознаки: *a small village, especially in Britain one without a church* [6: 672]. При цьому лексема *hamlet* визначається у словнику за допомогою лексеми *village* та актуалізує семи 'тип поселення' (*a village*), 'місцезнаходження' (*in Britain*), 'розмір' (*small*), 'релігійний центр' (*without a church*).

Відповідно в сучасній російській мові існують три лексичні одиниці, що утворюють ядерну та навколо ядерну частину знань про концепт НАСЕЛЕННЫЙ ПУНКТ та актуалізують його активний шар: *город, село, деревня*.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *город* дозволив виділити наступні основні змістові ознаки: *город – это крупный населенный пункт, административный торговый промышленный и культурный центр* [8: 136]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (населенный пункт), сему 'розмір' (крупный), сему 'значущість' (центр), сему 'управління' (административный), 'форма діяльності' (торговый промышленный и культурный).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *село* дозволив виділити основні змістові ознаки: *село – это большое крестьянское селение, в настоящее время – административный центр сельского района* [8: 699]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (селение), сему 'характеристика жителів' (крестьянское), сему 'розмір' (большое), сему 'значущість' (центр), сему 'управління' (административный), сему 'адміністративний поділ' (сельского района).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *деревня* дозволив виділити наступні основні змістові ознаки: *деревня – это крестьянское селение* [8: 157]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему поселення (селение) та сему характеристика жителів (крестьянское).

Периферійні ознаки зазначеного концепту в сучасній російській мові актуалізуються завдяки опозиції: *городище, городок, деревенька, деревушка, городишко, местность, местечко, селище, селение*. Аналіз словникових дефініцій лексеми *городище* дозволив віднести лексему до історичного шару аналізованого концепту та виділити основні змістові ознаки: *место где в древности был город или укрепленное поселение* [8: 136]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (поселение), сему 'захист' (укрепленное), сему 'простір' (место), сему 'давнина' (в древности) та сему 'тип поселення' (город).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *городок* дозволив виділити основні змістові ознаки: *комплекс отдельно расположенных сооружений, зданий, учреждений единого назначения* [8: 136]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'сукупність' (комплекс), сему 'простір' (отдельно расположенных), сему тип будівлі (сооружений, зданий, учреждений), форма призначення (единого назначения). Крім того, *городок* визначається як зменшувальне від *город*, що актуалізує сему 'розмір' та 'позитивна оцінка'.

Відповідно, в лексемі *городишко*, яка визначається у словнику як принизливе від *город*, актуалізується сема 'негативної оцінки'.

Лексеми *деревенька* та *деревушка* є зменшувальними від лексеми *деревня* і актуалізують семи 'розмір' та 'позитивна оцінка'.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *местность* дозволив виділити основні змістові ознаки: *территория, обычно сельская, на которой расположено несколько населенных мест* [8: 344]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'простір' (*территория*), сему 'тип життя' (*сельская*) та сему 'наявність' (*расположено*), сему 'кількість' (*несколько*), сему 'наявність мешканців' (*населенных*) сему 'простір' (*мест*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *местечко*, що актуалізує історичний шар концепту, дозволив виділити основні змістові ознаки: *на Украине в Белоруссии до революции: поселок полугородского типа* [8: 344]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*поселок*), сему 'тип поселення' (*полугородского типа*), сему 'місцезнаходження' (*на Украине в Белоруссии*), сему час (*до революции*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *селение*, що актуалізує історичний шар досліджуваного концепту, дозволив виділити основні змістові ознаки: *населенный пункт – село, поселок* [7: 699]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*населенный пункт*), сему 'тип поселення' (*село, поселок*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *селище*, що актуалізує ознаки історичного шару концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ, дозволив виділити основні змістові ознаки: *место на котором в древности было расположено неукрепленное селение* [8: 699]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'простір' (*место*), сему 'давніна' (*в древности*), сему 'поселення' (*селение*) та сему 'захист' (*неукрепленное*).

В українській мові ядерні ознаки концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ актуалізуються завдяки двочленній опозиції, яка актуалізує активний шар досліджуваного концепту, *місто – село*. Аналіз словникових дефініцій лексеми *місто* дозволив виділити основні змістові ознаки: *місто – це великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр* [9: 679]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*населений пункт*), сему 'розмір' (*великий*), сему 'значущість' (*центр*), сему 'управління' (*адміністративний*), 'форма діяльності' (*торговий промисловий і культурний*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *село* дозволив виявити наступні основні змістові ознаки: *село – це населений пункт, звичайно великий, неміського типу, жителі якого займаються переважно обробіткою землі* [9: 1305]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*населений пункт*), сему 'розмір' (*великий*), 'тип' (*неміський*), 'форма діяльності жителів' (*жителі якого займаються переважно обробіткою землі*).

Периферійні ознаки зазначеного концепту у сучасній українській мові актуалізуються завдяки наступним лексемам: *поселення, містечко, сільце, сільбище, селище*.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *поселення* дозволив виділити основні змістові ознаки: *у давні часи – місце осілого життя людей, що виникло з розвитком землеробства* [9: 1076]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо сему 'простір' (*місце*), сему 'давніна' (*у давні часи*), сему 'спосіб життя' (*осілого життя*) сему 'жителі' (*людей*), сему 'умова заснування' (*виникло з розвитком землеробства*), сему 'вид діяльності' (*землеробство*). Як бачимо з визначення, лексема актуалізує історичний шар концепту.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *містечко* дозволив виділити основні змістові ознаки: *селище міського типу переважно в Україні та Білорусі* [9: 679]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*селище*), сему 'тип поселення' (*міського типу*), сему 'місцезнаходження' (*переважно в Україні та Білорусі*). При цьому, порівняльний аналіз дефініцій української та російської лексем *містечко – местечко* показує певні відмінності лексичного значення, а саме, при співпаданні сем 'місцезнаходження' та 'поселення', наявні відмінності у семі 'тип поселення' (*міського типу – полугородского типа*), а сема 'час' присутня лише у визначенні російської лексеми (*до революції*), що дозволяє зробити висновок про можливість віднесення української лексеми *містечко* до активного шару досліджуваного концепту.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *сільце*, показав, що зазначена лексема є зменшувальною від лексеми *село* і актуалізує семи 'розмір' та 'позитивна оцінка'.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *сільбище*, що актуалізує історичний шар досліджуваного концепту, дозволив виділити основні змістові ознаки: *поселення* [9: 1305]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*поселення*).

Аналіз словникових дефініцій лексеми *селище*, яка актуалізує активний шар концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ, демонструє основні змістові ознаки: *населений пункт у сільській місцевості; село* [9: 1304]. Таким чином, у зазначеній дефініції виділяємо архісему 'поселення' (*населений пункт*), сему 'тип поселення' (*сільській місцевості*) та сему 'тип населеного пункту' (*село*).

Проведений аналіз лексичних одиниць, що вербалізують концепт НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ в українській, російській та англійській мовах дозволив виділити в структурі зазначеного концепту, з

одного боку, ядерні та периферійні ознаки, а, з іншого боку історичний та активний шари, що є ізоморфною рисою.

Аналіз ядерної та периферійної зон концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ демонструє, що ядерна зона в усіх аналізованих мовах представлена лексемами, що актуалізують опозицію міський / не міський (сільський) тип поселення. У той же час, кількість лексем, що репрезентують певний тип не співпадає у мовах, що зіставляються. Так, українська мова має лише дві лексеми, що належать до ядра концепту (місто – село), в той час як в англійській та російській мовах наявні по три лексеми, розподіл яких на позначення певного типу поселення, не співпадає, оскільки в англійській мові дві лексеми позначають міський (town, city) і одна лексема не міський (village) тип поселення, а в російській мові одна лексема (город) позначає міський і дві (село, деревня) – неміський тип поселення. Периферійна зона концепту значно ширше представлена у східнослов'янських мовах (5 – лексем в українській, 9 – в російській мовах), ніж в англійській (4 – лексеми), що пояснюється синтетичним характером будови української та російської мов та ширшим використанням афіксації. У той же час, певні відмінності мають місце при порівнянні споріднених російської та української мов. У російській мові периферія концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ представлена значно ширше за рахунок більшої кількості лексем, що мають стилістичне забарвлення (городишко, деревенька, деревушка), та лексем, українські відповідники яких не мають у своєму значенні семи 'поселення' (местность).

Порівняння структури концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ за віссю історичний – активний шар показує, що у всіх мовах, що зіставляються присутні лексеми, що актуалізують обидва шари. При цьому кількісний аналіз показує, що історичний шар представлено 4 лексемами в російській, 3 – в українській, та 1 – в англійській мовах.

На наш погляд, подальшою перспективою дослідження може стати зіставлення концепту НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ в німецькій, англійській, українській та російській мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
2. Ніконова В. Г. Концептуальне поле "світ людини" у трагедіях Шекспіра / В. Г. Ніконова // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. 2. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 229–236.
3. Степанов Ю. С. Концепт // Словарь русской культуры: опыт исследования / Степанов Ю. С. – М. : Школа "Языки русской литературы", 1997. – С. 43–83.
4. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие "концепт" в лингвистических исследованиях / Попова З. Д., Стернин И. А. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1999. – 30 с.
5. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание. – Воронеж, 2001. – С. 58–65
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary: Of Current English / Ed. By Sally Wehmeier. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 1780 p.
7. Online Compact Oxford English Dictionary of Current English [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн. : http://www.askoxford.com/concise_oed/townland?view=uk
8. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80000 слов фразеологических выражений / Рос. АН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры / Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. – 2-е испр. и доп. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови : [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.01. 2010 р.

Шевчук О. О. Особенности исследования структурной организации концепта населенный пункт в современном английском, украинском и русском языках.

Статья посвящена описанию концепта НАСЕЛЁННЫЙ ПУНКТ путём анализа его признаков в английском, украинском и русском языках. Рассматриваются как ядерные признаки отмеченного концепта, которые реализуются благодаря трехчленной оппозиции в английском (town, city, village) и русском языках (город, село, деревня) и двучленной в украинской (місто, село), так и периферийные.

Shevchuk O. O. Peculiarities of Investigation of the Concept Inhabited Location Structural Organization in Modern English, Ukrainian and Russian.

The article is dedicated to the description of the concept INHABITED LOCATION with the help of its features analysis in the English, Ukrainian and Russian languages. The nuclear features of the concept which are realized with the help of trinomial opposition in the English (town, city, village) and Russian languages (город, село, деревня) and binomial in Ukrainian (місто, село) as well as periphery are examined.